

DRUGI BATALJON 3. SANDZACKE BRIGADE

PO ZABELESKAMA IZ RATNOG DNEVNIKA

Na prostoriju između Konjica i Bradine, severno od komunikacije, 1. divizija je, u toku 21. i 22. februara, stigla sa svoje dve brigade — 1. proleterskom, 3. proleterskom sandžačkom dok je 3. krajiška ostavljena severno od Prozora. Naš 2. bataljon 3. proleterske sandžačke brigade zanoćio je u s. Ugošće — Bjelaje, a u ranu zoru 22. februara dobio je naređenje da hitno krene preko brda Javorje i Koznika za selo Vrbljane, zaposedne položaje iznad železničke stanice Podorašac (pruga Bradina — Konjic) i uspostavi vezu sa 1. proleterskom brigadom levo od nas. Bataljon se hitro spremio i krenuo po vodovima i desetinama sa većim odstojanjima zbog neprijateljskih aviona. Tek što su pojedini delovi počeli da se penju kroz retku šumu i snegom pokriveni vrh Javorja ka golom Kozniku pojavili su se izviđački avioni i počeli da kruže nad nama. Odmah za njima pojavišu se »štuke« koje su po tri u grupi naizmenično nadletale i obrušavajući se bombardovale sela od Vrbljana pa redom ka Konjicu i ka Bradini. Nabrojali smo ih oko 14. Huk motora, zavijanje »štukinih« sirena i eksplozije bombi odjekivali su brdima i dubodolinama i izazivali teško psihičko osećanje. To se ponavljalo ceo dan sa većim ili manjim razmacima. Naš bataljon je većinom bio prikovan za golo brdo Koznik i izbegavao je pokrete da ne bi bio otkriven iz vazduha. U okolini položaja ispod s. Vrbljana gde smo imali da stignemo nije bilo neprijatelja u toku celog ovog dana, pa ni sledeće noći. Uputili smo dve trojke sa puškomitraljezima na kose iznad s. Vrbljana da osmatraju eventualni nailazak neprijatelja. Dok su sela stradala, mi smo na stranama kanjona imali samo neznatne gubitke.

Tog dana, 22. februara u zoru, i 1. bataljon je prešao put i prugu Bradina — Konjic, negde iznad železničke stanice Pod-

orašje, odakle se pocio uz brdo nešto levo od sela Brđani u pravcu Bradine. Zbog neodlučnosti štaba bataljona i nespornizuma sa 1. proleterskom brigadom, 1. bataljon nije toga dana na tom položaju prihvatio odsudniju borbu protiv ustaško-nemačke kolone od oko 1.000 vojnika, već joj je dozvolio da, tako reći, neometano proдре u selo Brđane, a zatim u prvim večernjim časovima produži za Konjic. Zbog toga je smenjen štab bataljona. Ova ustaško-nemačka kolona bila je od velike pomoći neprijateljskom garnizonu u Konjicu.

Naš 2. bataljon noć je zatekla na vrhovima brda Koznika. Bilo je veoma hladno. Ceo dan smo bili bez hrane i tek nešto posle 20 časova dobili smo malo kivanog kukuruza. Ubrzo stiže naređenje štaba brigade da bataljon hitno krene i prebaci se preko železničke pruge Bradina — Konjic, negde ispod železničke stanice Podorašac, a zatim da produži uz strme strane u pravcu sela Kanjina, brda i s. Grad i da izbije na ogranke Brvačkih planina. Bio je to zaobilazni put sa ciljem da izbijemo na Crvene stene iznad s. Brđana, koje je trebalo napasti u toku sutrašnjeg dana. Računalo se da se tu zadržala ustaška kolona. Bataljon je potom trebalo da produži u pravcu planine Preslice i Ivan-sedla. Krenuli smo oko 22 časa i posle veoma teškog i napornog puta, nešto desno od brda (k. 1028) i sela Maslišta, izbili smo u zoru na gole ogranke Brvačkih planina. Kada smo prošli proz s. Grad (Zagrad) seljaci su nas obavestili da je oko 21 časa prošla ustaška kolona od oko 80—100 ljudi u pravcu Konjica. To je značilo da napad na s. Brđane otpada. Docnije se utvrdilo, da je ta ustaška kolona brojala blizu 1.000 ljudi. Na golim brdima, skoro bez ijednog drveta, pod prilično velikim i zamrznutim snegom, bili smo u jutarnjim časovima 23. februara izloženi velikoj hladnoći (temperatura je na suncu iznosila preko minus 20 stepeni). Pored hladnoće bataljon se našao u izuzetno teškoj situaciji i zbog toga što je bio jedina jedinica koja je tog dana prešla prugu i udaljila se od glavnine za oko 6 sati hoda. Za nas je sad nastao neshvatljiv zadatak, ali i pored toga trebalo je nastaviti pokret u pravcu planine Preslice i Ivan-sedla. U međuvremenu jedna naša bočna patrola nas je obavestila da se desno od nas, na nešto više od sat hoda, nalaze dve četničke brigade u s. Džepi i da se spremaju za pokret u našem pravcu. Verovatno da su već bili obavesteni o našem izlasku na ta brda.

Nismo smeli gubiti vreme, već smo odmah uputili 1. četu na jednu oštru i dosta visoku kosu prema četnicima, a jednu

desetinu smo ostavili na čukama pozadi da bi, u slučaju povlačenja, štitila odstupnicu. Jedna nepotpuna desetina 3. čete ostala je na jednoj čuki kao veza, dok je 2. četa sa delovima 3. čete (bacačko odeljenje, teški mitraljezi i ostala komora) krenula u pravcu planine Preslice i Ivan-sedla. Sneg je i dalje bio ogroman, dok je hladnoća nešto popustila. Tako smo se našli usamljeni i odsečeni — opasnost je pretila sa svih strana. Posle nešto više od sat hoda, ugledali smo dve-tri staje, pokrivene slamom, do kojih smo jedva uspeli da stignemo. Tu smo zatekli čobane iz sela Brđana sa stokom. Iznenađili su se našim dolasku. Kad smo ih upitali kakvi su uslovi za kretanje ovim pravcem, oni su nam iskreno rekli: »Drugovi, sve što nema krila ovih dana tuda no može proći. Vidite da je ovde снег preko 2 metra, a tamo je kroz planinu sve veći. Mi već 7 dana nemamo veze ni sa kim, pa ni sa svojim selom«. Nismo im poverovali, već smo uputili komandira čete sa 2 desetine i 2 konja, bez tovara da izvide. Čobane smo zamolili da nam daju dve-tri ovce da bismo spremili ručak za bataljon, jer nismo imali skoro ništa od rezervne hrane. Oni su pristali bez imalo ustezanja, čak su pomogli i u pripremanju ručka. Uto su se vratili i oni sa izviđanja i obavestili nas da zaista ne postoji mogućnost da prođemo određenim pravcem, čak i ako bismo išli bez konja. Oni su motkama merili снег i svuda je visok preko 2, a na nekim mestima i preko 3 metra. U to vreme, negde oko 10 časova, već je bila počela borba na sektoru 1. čete. Njen kurir nam je donio kratak izveštaj otprilike ove sadržine: »Četničke kolone su krenule od s. Džepi pravo na naše položaje. Prema našoj proceni može da ih ima preko 600, a postoji mogućnost da sa njima ima i nešto Italijana. Sačekali smo prve kolone i otvorili vatru, tako da smo im naneli nekoliko gubitaka. Izgleda da smo ih iznenađili i oni su se povukli, ali su većim delom kolone nastavili pokret zaobilazno i svakako će ubrzo izbiti sasvim levo od nas, a tim pravcem ima i manje snega«.

Odmah smo poslali izveštaj štabu bataljona, a borci su oko 11 časova poseli okolne čuke, jer smo očekivali napad sa svih strana.

Već je bilo prošlo podne kada su se pojavile četničke kolone na raznim čukama skoro sa svih strana. Naša 1. četa je još vodila borbu na svom sektoru. Povukli smo čete na jedan plato na Crvenim stenama iznad sela Brđani i zaposeli najpogodniji položaj s namerom da ga po svaku cenu branimo do noći. Četnici, raspoređeni po grupama, primicali su nam se sve bliže,

ali prilično sporo zbog snega. Nešto oko 14 časova sa Crvenih stena smo primetili da se kolskim putem od Bradine za Konjic kreću nemački tenkovi, što je još više pogoršalo i ovako tešku situaciju — prekinuta je jedina naša veza sa brigadom i uopšte sa glavninom naših snaga. Pored toga, prema obaveštenju čobana put niz Crvene stene za selo Brđane je takav da njime i po lepom vremenu može proći samo pešak i koza. A on nam je bio jedini za odstupnicu, jer su put kojim smo došli odsekli četnici, a po snegu do njega je trebalo ići skoro 2 sata. U međuvremenu borba sa četnicima se sve više pojačavala. Borci su znali da je jedini izlaz održati položaje do noći — po danu spuštanje ka cesti kojom su krstarili nemački tenkovi nije dolazilo u obzir. Nekoliko puta brojniji četnici okružavali su nas sa tri strane, a uz to su znali da ne možemo dobiti nikakvu pomoć. Dan je bio vedar, veoma hladan i nešto maglovit.

Već je skoro 18 časova a borba se nastavlja sa nesmanjenom žestinom. Četnici su nas suzili na prostoru od oko 800 metara. Bili smo prinuđeni da se spuštamo niz stene, strmom kozijom stazom. Tu je i štab bataljona sa gotovo celom 1. i 3. četom, sanitetom, komorom i kuhinjom. Svi krećemo niz liticu. Jedan deo 2. čete odlazi prvi noseći i dva ranjena druga, od kojih je teško ranjeni Momčilo Jelovac u putu podlegao ranama. On je trebalo da obezbedi prebacivanje preko ceste i pruge Bradina — Konjic, koji još od 11 sati nisu potpuno slobodni. Kao zaštitnica borbu je nastavio deo bataljona (oko 35 boraca sa 6 puškomitraljeza) sa kojim je bio i zamenik komandanta bataljona. Trebalo je u borbi izdržati gotovo jedan sat i obezbediti ne samo povlačenje glavnine bataljona, već i jedne naše trojke sa puškomitraljezom, koja se pri prebacivanju kroz duboki sneg teško probijala. Izgleda da je jedan među njima bio ranjen. No, i pored svih naših upornih nastojanja nismo uspeli da trojku spasemo. Četnici su je zarobili. Negde oko 19 časova i mi iz zaštitnice smo preduzeli postepeno povlačenje i spuštanje niz Crvene stene u pravcu s. Brđani. Dok smo se spuštali niz stene, četnici su bacali ručne bombe i gađali mitraljezima, dobacujući pogrdne reči. Slušali smo kako su govorili da smo se morali svi polomiti, ali se ipak nisu usudili da pođu za nama.

Uspeli smo da se srećno spustimo i stignemo u blizinu kolskog puta Bradina — Konjic. Iza okuke čula se huka motora i ubrzo se pojaviše svetlosni farovi tenka. Ostali smo pritajeni; u jednoj rupčagi, dok su prošli jedan tenk i dvoje bornih kola, a zatim smo se trkom prebacili preko železničke pruge i puta.

gazeći do kolena neku malu rečicu. Tu su nas sačekale naše patrole za vezu. Tako smo najzad stigli glavninu bataljona u gotovo do temelja porušenom selu Vrbljanu. Obavestili smo da je patrola (puškomitraljezac Sveto Despot i njegovi pomoćnici Branko Bošković i Kruno Kajak) zarobljena. Posle dva-tri dana saznali smo da su ih četnici streljali.

U spaljenom selu Vrbljani gde ie na zgarištima bilo još dosta vatre, zadržali smo se do zore. Tu smo zatekli samo dve starije žene sa jednim detetom. Hrane nismo imali. Slučajno u ćošku jedne porušene kuće koja je dogorevala, borci su pronašli nešto malo kukuruza, odmah ga podelili i počeli da peku na žaru. U zoru 24. februara, pošto smo postavili zasedu iznad pruge i kolskog puta, rasporedili smo se po ivici sitne šume iznad sela Vrbljana. Borba se čula oko Bradine i Konjica. Avioni su nas do podne samo dva-tri puta nadletali. Međutim, odmah po podne »štuke« su počele da se obrušavaju i na mesta gde su приметili naša automatska oruđa. Naročito su tukli položaje našeg 5. bataljona i neke delove 1. proleterske brigade koji su bili levo od nas prema Bradini. Isto tako bombardovali su i okolinu Konjica. Avioni, njih 13, nadletali su četiri puta u manjim razmacima i istovarili svoje smrtonosne toware na naše položaje i sela od Bradine do Konjica i dalje niz Neretvu ka Ostrošcu. Bilo je to užasno popodne. Nešto pre 17 časova pojavila su se 2 tenka cestom od Konjica u pravcu Bradine, ali su ih zasede našeg bataljona, na porušenoj cesti u okolini železničke stanice Podorašca, prinudile da se povuku natrag. Tek u toku noći glavnina bataljona se ponova prikupila u porušenom s. Vrbljani, radi kraćeg odmora. U toku te noći bili smo obavješteni da je naš 4. bataljon, koji je bio desno od nas, uputio jednu četu preko ceste u zasedu kod sela Zagrada. Sutradan u zoru rasporedili smo komoru, sanitet i ostalo ljudstvo po stranama brda iznad sela. Tek što se razdanilo kad otpoče paklena borba na svim položajima od Ivan-sedla i Bradine pa do Konjica, oko kojeg se već skoro dva dana i dve noći vode najžešće borbe. Preko Ivan-sedla i Bradine navaljivali su Nemci i ustaše, dok su četnici Draže Mihailovića zaposeli levu obalu Neretve sve do Jablanice. U Jablanici su bile, takođe, jake italijanske snage. Žestoka borba trajala je skoro neprekidno sve do 14 časova, a zatim je nešto popustila, ali su zato pojačani napadi avijacije. »Štuke« su se po 3 do 6 naizmenično smenjivale i tukle redom naše položaje i okolna sela. Od eksplozija i zavijanja njihovih sirena činilo se kao da se brda ruše. U međuvre-

menu 3 tenka od Bradine su pokušala da se probiju putem za Konjic, ali su ih dočekale zasede 5. bataljona. Jedan tenk su uništile, a ostala dva naterale da se povuku. U toku cele noći čule su se borbe oko Konjica, dok je kod nas i prema Bradini vladalo zatišje.

Rano ujutro 28. februara sedam tenkova od Bradine uspeli su da savladaju otpor 5. bataljona, ali ih je dočekala zaseda našeg bataljona i žestokom vatrom protivkolca, bacača, topa »pito« i automatskog oružja prinudila na povlačenje. Pri tome su dva tenka delimično oštećena. U povratku su ih ponova napale zasede 5. bataljona, tako da su na cesti ostavili 4 mrtva, dok su 2 vojnika zarobljena. Po njihovoj izjavi to su bili domobrani, ali će pre biti da su ustaše.

Na svim položajima se razvila neprekidna borba. Naročito je bila jaka neprijateljska artiljerijska vatra. Nešto malo kasnije, negde oko 9 časova, počeli su žestoki avionski napadi. Oko 19 »štuka« smenjivalo se u talasima po 6 gotovo celog dana. Bombardovali su i mitraljirali sve naše položaje i okolna sela na celoj dužini fronta. Bio je pravi pakao. Cele noći trajala je borba sa povremenom artiljerijskom vatrom i naletima aviona. Rano ujutro 27. februara bilo je prilično oblačno. Radovali smo se da će nas bar avioni ostaviti na miru, ali za kratko. Ubrzo se počelo razvedravati, a zatim je usledila jaka artiljerijska vatra i nadletanje aviona. Naročito je tučen teren pored puta i pruge od Bradine do Konjica. Opkoljeni garnizon u Konjicu snabdeven je pomoću aviona. Doznali smo da su naše jedinice zaplenile nekoliko padobrana sa hranom i municijom.

U prvi sumrak stiglo je naređenje štabu brigade da se bataljon u toku noći popne uz brdo Koznik i tu posedne položaje, a sanitet, komoru i radni vod da prebaci za s. Ugošće. Kuriri su pričali da glavne nemačke snage napadaju od pravca Bugojna i Gornjeg Vakufa. Bataljon je u zoru 28. februara zaposeo brdo Koznik dok su dve jače patrole ostale niže na čukama iznad s. Vrbljani. Oko 7 časova neprijateljska artiljerija i avioni počeli su da tuku naše položaje oko ceste i pruge od Bradine do Konjica, a najvećim delom naše jučerašnje položaje. Nisu znali da smo se povukli. Kasno po podne 28. februara dobili smo novo naređenje da glavninu bataljona prebacimo u s. Ugošće i u zoru 1. marta krenemo pravcem s. Barmiš — s. Hasanovići — s. Višnjevica, gde se bataljon odmorio, a zatim oko 18 časova nastavio pokret preko sela Seonice i Podhuma, rečice Neretvice za s. Hrkalovići gde smo konačili. Su-

tradan, odmah posle 8 časova bataljon je krenuo preko s. Gornja Vratna — Baina Lučica i Uzdola i oko 20 časova stigao u selo Donje Kranjčiče. Tu smo zakonačili i dobili oskudnu večeru koja nam je bila jedini obrok toga dana.

Oko 21 čas dobili smo naređenje da sutra u zoru nastavimo pokret. Bataljon je u zoru 3. marta krenuo preko sela Ljubunci i Mejnik ka položaju na ograncima Crnog vrha. Brda su još bila pod snegom, samo je na sunčanim stranama nešto okopnilo. Na tom položaju trebalo je da smenimo jedan dalmatinski bataljon. Nemačka avijacija je bila vrlo aktivna, a posle 11 časova je još više pojačala bombardovanje položaja, sela i prostorija na kojima je pretpostavljala da može biti naših snaga. Bacali su i zapaljive bombe. Mi i borci Dalmatinskog bataljona, kojeg je trebalo da smenimo, bili smo prikovani za golo brdo, tako da nismo mogli da krenemo iako smo za to dobili naređenje. Tek posle 16 časova naš bataljon je krenuo u pravcu Gornjeg Vakufa, s tim da usput očisti eventualne ostatke neprijatelja u selima Voljevac, Boljkovač, Mrčaj i druga, a zatim da produži i napadne Orlišće i Babu. Tim pravcem kretao se i 5. bataljon naše brigade. Pošto u pomenutim selima nismo naišli na neprijatelja stigli smo u prvi sumrak u s. Dobrošin, a zatim posle 20 časova produžili na izvršenje osnovnog zadatka — napad na neprijatelja na Orlišću i Babi. Noć je bila suviše tamna, a o neprijatelju se znalo veoma malo. U naređenju je stajalo samo da se napadnu pomenute kote i protera neprijatelj. Bataljon je prošao nešto levo od brda Orlišće (k. 915) na kome nismo ništa primetili. Vodiči su nam rekli da su brdo i okolina veoma kameniti i da je u toku dana bilo tamo Nemaca. Da li ima Nemaca i u Babi nisu znali — juče ih je kažu bilo. Bataljon je stigao do jednog malog zaseoka, a zatim su čete krenule u napad i to: Prva na brdo Orlišće (k 915) a Druga na Babu, dok smo 3. četvu (sa pratećim oruđima) zadržali u rezervi, jer se teška oruđa nisu mogla upotrebiti zbog velike pomrčine. Štab bataljona je bio sa 3. četom, dok je zamenik komandanta pošao sa Drugom. Negde između 22 i 23 časa počela je na Orlišću kod 1. čete žestoka borba, dok je prethodnica 2. čete tek izbijala na Babu, na kojoj nije bilo Nemaca. Tu je izgleda bila samo neka manja predstraža, koja je pobegla čim je čula borbu na Orlišću.

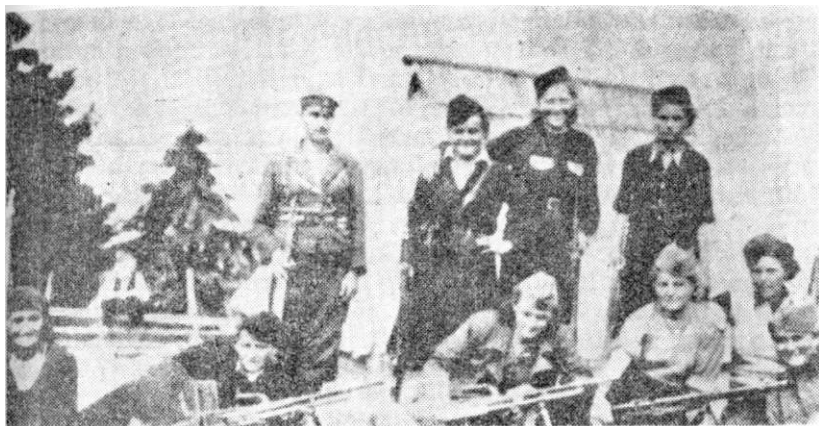
Kada sam se sa dva druga vratio u štab bataljona kod 3. čete, već su bili doneti prvi ranjenici: teško ranjeni vodnik Vlada Stijepović i borac Velimir Bajčeta. Izvestiše me da je

borac Ljubo Marković poginuo. Borci koji su doneli ranjenike rekoše da Orlišće nije moguće zauzeti, jer su se Nemci utvrdili, teren nepoznat a vođiči pobegli. Nemci su, kažu, povezali žbunje tankom žicom koja na najmanji dodir aktivira zvonca za uzbunu tako da je nemoguće privući se neopaženo na 150—200 m. Borba za Orlišće je trajala skoro dva sata, a zatim smo se morali povući na nove položaje iznad sela Ždrimce, dok smo ranjenike transportovali za brigadni sanitet.

U zoru 4. marta pojavili su se avioni i bombardovali Babu sa okolinom, gde je u toku noći bila 2. četa. Bataljon se tada nalazio na jednom pošumljenom brdu između sela Zdrimce i Seoci. Dan je bio hladan, ali vedar. Od jutra pa sve do 13 časova avioni su nadletali, bombardovali i mitraljirali. Desno i nešto napred od nas nalazio se neki od bataljona 1. proleterske brigade.

U međuvremenu dobili smo naređenje da odmah ponova krenemo u napad na iste neprijateljske položaje. No, sada je trebalo da na Orlišće napada naš 5. bataljon od pravca sela Dobrošina, dok bi mu jedna naša četa sadejstvovala bočnim dejstvom, tukući Orlišće minobacačem, a druga bi krenula opet na Babu koju su Nemci i ustaše ponovo poseli. Oko 12,30 časova otpočela je žestoka borba. Naša 3. četa tukla je Orlišće bočnom minobacačkom i mitraljeskom vatrom, dok je Prva tada bila u rezervi. U isto vreme tučena je i Baba. Naš 5. bataljon uspeo je da delimično potisne Nemce, ali je pri tom pretrpeo osetne gubitke — oko 20 mrtvih i ranjenih. I pored toga nije se uspelo da se Orlišće zauzme. Delovi naše 2. čete uspeali su da sa Babe proteraju manje neprijateljske delove i da je ponovo posednu. Međutim, u ovoj dnevnoj borbi nije bilo mogućnosti da se brojno i tehnički nadmoćniji Nemci proteraju iz utvrđenih i kamenitih rovova na Orlišću. Zbog neuspelog napada na Orlišće prethodne noći, štab brigade je oštro zamerio štabu našeg bataljona.

Nešto oko 17 časova naređeno je da se 5. bataljon povuče na polazne položaje ka Dobrašinu, a naš Drugi ka selu Seoce, gde smo ostali do pola noći, kada smo dobili naređenje da ponovo krenemo u napad na Orlišće i Babu. Novi napad otpočeo je između 3 i 4 časa posle pola noći. Na Orlišću nismo naišli na otpor, jer su se i Nemci bili povukli. Ni na Babi nije bilo neprijatelja. Tako su u zoru 5. marta naše čete konačno zaposle Orlišće i Babu. Odmah smo prebacili glavninu i automatska oruđa i sa Babe otvorili vatru na nemačke kolone koje su se cestom povlačile od Prozora i Orlišća za Gornji Vakuf. Mada

Omladinke-borci 3. sandžacke brigade u Žuberu 1943. godine

se glavnina nemačke kolone već bila povukla, ipak smo minobacačem oštetili jedan kamion, koji je ostao na cesti. Posle dva časa zatišja ponovo su se pojavili avioni i gotovo do samog mraka bombardovali i mitraljirali ceo teren. Naročito su se bili okomili na šumarke i sela koja su pretvarali u ruševine. Mi smo srećno prošli — nijedna bomba nije pala blizu naših jedinica. U prvi sumrak naređeno je da se bataljon povuče u obližnje selo, a da na položaju ostanu samo patrole. U toku noći naređen je hitan pokret i oko 2 sata po ponoći krenuli smo preko sela Karamustafići, reke Vrbasa, raskrsnice puta Gornji Vakuf — Prozor i sela Dobrošina, za Mačkovac i Mračaj. Trebalo je da se tamo što hitnije prebacimo i povežemo sa 4. proleterskom crnogorskom brigadom.

U praskozorje 6. marta čelo bataljona je stiglo u Mačkovac gde smo sreli kolonu bataljona 4. proleterske. Njegov štab nam je preneo koje položaje treba da posednemo, pošto smo ih mi smenjivali. Tom prilikom sreo sam Josifa Malovića i Stojana Zugića kao i još nekoliko drugova i drugarica iz 4. brigade koje nisam video još od polovine 1941. godine.

Nismo se još sredili, a neprijateljska artiljerija je počela da tuče naše i okolne položaje. Znali smo samo da se na našem levom krilu nalazi neki od krajiških bataljona. Nešto kasnije počela je da dejstvuje i naša artiljerija, koja je bila negde pozadi na kolskom putu Prozor — Gornji Vakuf. Nestrpljivo smo očekivali zvižduk naših granata, koje su nas preletale. Artilje-

rijski dvoboj, sa manjini prekidima, trajao je skoro ceo dan. Posle podne dobili smo naređenje da se prebacimo na ogranke Crnog vrha i da tu posednemo položaje, s tim što će na naše mesto doći neki krajiški bataljon. Na novim položajima je bilo još teže, zbog snega i hladnoće. Artiljerija je produžila i u toku noći, ali je uglavnom prebacivala naše položaje. Razvila se borba na sve strane da se teško znalo gde je čiji položaj. Noć je bila strahovito hladna, a vatru nismo smeli ložiti. U blizini su se nalazile samo dve čobanske kolibice u kojima smo se po desetinama smenjivali u toku cele noći i kratko odmarali. Situacija je bila vrlo teška. Bili smo odvojeni i usamljeni, pa smo teško mogli znati kakvo je stanje bar na položajima nama najbližih jedinica. I sutradan, 7. marta proveli smo na ispresecanim ograncima Crnog vrha. Čujemo avione kako preleću i bombarduju nešto južnije od nas. I neprijateljska artiljerija je nastavila da tuče celu okolinu. Poneka granata pada i oko nas. Situacija je teška i neizvesna. Već više od 24 časa nemamo nikakve veze sa brigadom. Održali smo sastanke sa rukovodstvima četa, upozorili ih na budnost i izdržljivost. Oko podne stigoše Velimir Jakić i Boško Đuričković, komandant i komesar brigade. Zadržali su se kod nas skoro dva sata i upoznali nas sa situacijom. U toku noći 7/8. marta uputili smo jednu četvu da poruši kolski put i postavi prepreke. S njom je pošao i komandant bataljona Ljubo Medenica. Ujutro 8. marta bilo je nešto toplije. Čudilo nas malo zatišje, ali to nije dugo trajalo. Negde između 9 i 10 časova otpočela je borba na kolskom putu prema Gornjem Vakufu, gde je naša zaseda sa protivkolskim topom dočekala neprijateljske tenkove koji su krenuli u pravcu Prozora. Ona i zaseda 5. bataljona uspele su da jedan tenk zapale, a drugi da delimično oštete, ali je ipak uspeo da se izvuče. Tom prilikom poginulo je nekoliko nemačkih vojnika. Naši su zaplenili nešto municije i dva velika pištolja.

Na našem levom krilu čula se, takođe, jaka borba. Tamo je bio neki bataljon 9. krajiške brigade. Ubrzo su i neprijateljske haubice počele da tuku naše položaje a avioni da bombarduju ceo teren. Rušili su ogromna bukova stabla. Naređeno je da što duže zadržimo položaje. Ceo dan i noć proveli smo na položajima i u raznim zasedama. Teren je takav da su se manje kolone mogle provući neopaženo. Bili smo gladni, prozeblili i umorni.

Ujutro, 9. marta, iako je bilo prilično oblačno, avioni i artiljerija su nas pronašli i počeli da bombarduju. Prethodna dva

dana i noći neprijatelj izgleda nije imao tačnu orijentaciju o našim položajima, ali je danas prilično precizan. Oko 12 časova od artiljerijske vatre poginuo nam je borac Vukojičić, dok su Radoš Kontić, zamenik komesara čete, i borac Čaraveša teže ranjeni. Posle podne neprijatelj je uspeo da prodre levo od nas, u pravcu Pidriša na sektoru bataljona 9. krajiške. Situacija se znatno pogoršala — Nemci su nam dolazili s boka, a artiljerija i avioni nas zasipali granatama i bombama. Zbog toga smo bili prinuđeni da se, negde oko 18 časova, pomerimo u pravcu vrha brda. Pri samom vrhu, u retkoj bukovoj šumi i velikom snegu, pretrpeli smo oko 18 časova teško avionsko bombardovanje. Na sreću nismo imali žrtava. Celu noć smo proveli u snegu do pojasa. O loženju vatre nije se smelo ni misliti. Već gotovo 48 časova nemamo veze sa našom brigadom. O nekom povlačenju bez naređenja nije smelo biti govora, a nismo znali ni kuda bi. Cela noć je protekla u borbi. Vatra se čula sa svih strana — nismo znali gde su naši, a gde neprijatelj. Zora 10. marta zatekla nas je u snežnim nametima Crnog vrha skoro promrzle. Sto je najgore nismo imali nikakve veze. Oko 9 časova primetili smo nemačke kolone kako izbijaju na naše jučerašnje položaje. Naše isturene desetine su ih dočekale vatrom i odbacile. Posle toga, a naročito oko 11 časova, artiljerija pojačava vatru i neprijatelj opreznije nastupa. Zbog velikog snega, vatra naših teških oruđa je nedovoljno precizna i efikasna. Po podne, kad su Nemci već počeli da nas zaobilaze, stiglo je naređenje štaba brigade da se hitno povučemo pravcem preko sela Dobruša do sela Duge i posednemo položaje na Troglavu i Orlovcu, izviđajući u pravcu Krmske glave. Bataljon je odmah krenuo niz padine Crnog vrha. Zurilo se, pa i trčalo, jer su nam Nemci bili za petama.

Sa povlačenjem je išlo dosta teško — veliki broj boraca bio je potpuno iscrpljen, a trebalo je izvući i komoru i teška oruđa. Najzad smo se posle velikih napora našli kod sela Duge. Dok se bataljon još prikupljao, a prethodnica žurila da zaposedne određene kote, na Krmskoj glavi su se pojavile nemačke kolone. U isto vreme nadirale su i uvalom preko sela Ljubunaca u pravcu Kranjčića, otvarajući jaku vatru iz automatskog oružja. Iako nam je pretilo opkoljavanje sa tri strane, prihvatili smo borbu koja je trajala gotovo čitav sat. Srećom ubrzo je pao mrak te smo uspeali da se izvučemo i povučemo u pravcu ceste u dolinu r. Rame. Dok su se zaštitni delovi prepucavali sa neprijateljem, bataljon se spuštao bez vodiča niz strmine i ka-

menjare obrasle sitnom trnovitom šumom. Pravo je čudo kako smo se sa konjima i komorom sručili u dolinu Rame, kod nekog zapaljenog mosta. Nije se smelo oklevati te smo trčeći prelazili preko mosta čije su patosnice gorele. Produžili smo dalje putem pored reke do mosta kod Gračanice, gde smo zatekli deo štaba naše brigade. Tu je bilo i dosta kamiona kojima su prebacivani ranjenici. Naređeno nam je da se hitno prebacimo preko mosta, i kod sela Kleka posednemo položaj. Borci su se jedva kretali. Skoro tri noći nisu spavali, a i u hrani se jako oskudevalo. Pored toga i neprekidna danonoćna borba i napetost je iscrpljivala.

Penjući se strmim kozjim stazama negde oko 4 časa po ponoći stigli smo do sela Kleka i odmah zaposeli određeni položaj. Taj teren nam je delimično bio poznat od jula 1942. godine, kada su naše proleterske brigade prolazile za Bosansku krajinu. Iako je neprijatelj primećen na brdima oko sela Kranjčića i Uzdola, on nije odmah krenuo u našem pravcu. Do borbe je došlo tek pred samu noć, kada se neprijatelj pojavio na desnoj strani rečice Volujčice. Ona se uglavnom svela na manje napade njegovih prednjih delova i na proveravanje naših snaga na tom terenu. Međutim, na drugim sektorima borba se vodila ceo dan. Neprijateljska avijacija je bila izuzetno aktivna — bombardovala je položaje, nezaštićena sela i stanovništvo, a naročito teren duž desne strane Rame. I sutradan, 12. marta, bili smo na položajima kod sela Kleka, orijentišući se više prema reci Rami i selu Gračanici. Napravili smo neke rovove, utvrdili se i maskirali. Jutro je bilo prohladno i dosta oblačno. D 9 časova vladalo je prividno zatišje, a zatim su osmatračići javili da se veće neprijateljske kolone spuštaju cestom od Prozora u dolinu Rame. Čula se jaka borba oko Konjica i na drugim mestima. Neprijatelj je navaljivao sa svih strana, nalazili smo se u prilično tesnom obruču. Situacija je neizvesna i krajnje kritična. Jedino je jasno da se položaji moraju držati po svaku cenu i da se bez naređenja ne sme odstupati.

Na našem sektoru borba je počela odmah iza 14 časova. Štektanje mitraljeza i puškomitraljeza sa obe strane gotovo nije prestajalo. Usledila je i jaka neprijateljska artiljerijska vatra i bombardovanje iz vazduha. »Štuke« su se obrušavale i bombardovale gotovo svaku čuku i naseljeno mesto. Izgledalo je kao da se zemlja ruši. Ne osvrćući se na svoje mrtve i ranjene nemački streljački strojevi su navaljivali jedan za drugim. Razvila se jedna od najkrvavijih borbi koju sam do tada doživeo. I pored jake vatrene podrške, neprijatelj na našem pravcu

je do večeri malo napredovao. Noć ga je zatekla na čukama ispred našeg položaja. Predveče je, negde od Jablanice i Ostrošca, počela da dejstvuje i naša artiljerija i nije prestajala cele noći.

Izjutra 13. marta borba je otpočela punom žestinom, naročito prema selu Parcanima, gde su bile jedinice krajiške brigade, i na našem pravcu. Oko 10 časova Krajišnici su se postepeno povlačili, a ubrzo je i naš bataljon dobio naređenje da se povuče na nove položaje u pravcu sela Kućani, s tim da Rajak i Klek čvrsto držimo do daljeg naređenja. Prebacivali smo se po desetinama i poseli određene kote i Eldovo brdo. Desno od nas bio je naš 5. bataljon. Borba se nastavila nesmanjenom žestinom. U toku noći ceo bataljon se prikupio oko brda Rajana i Kleka dok su komora i kuhinja smeštene u s. Lizoperci.

Ujutro oko 5 časova bataljon je dobio naređenje da sa jednom četom ojačanom teškim mitraljezom, drži položaj Rajak a sa ostatkom bataljona da se preko Tošanice i Radića što pre prebaci na Ostrožac. Ja sam sa 2. četom ostao na Rajaku, dok je ostali deo štaba ubrzo krenuo određenim pravcem.

Desno od 2. čete naš 5. bataljon je već bio otpočeo borbu. Ona se ubrzo prenela i na nas i sa manjim prekidima trajala ceo dan, najžešće između 15 i 17 časova. Pred daleko nadmoćnijim neprijateljem povlačili smo se po grupama s položaja na položaj. Neprijatelj je počeo da nas zaobilazi sa leve strane, preteći da nam preseče odstupnicu. I na položaje 5. bataljona žestoko je navaljivao. Imali smo dva lakše ranjena. Nešto pre 18 časova dobili smo naređenje da se postepeno povlačimo pravcem za glavninom bataljona.

Oko 19 časova prošli smo kroz selo Lizoperci i odmah produžili za Ostrožac, gde smo stigli nešto posle pola noći. Glavnina bataljona je već prešla na levu obalu Neretve, te smo se negde oko jedan sat po ponoći i mi prebacili preko improvizovanog mosta koji je podignut na ostacima porušenog. Odmah smo produžili uz neke stene ka selu Dobrigošće. Kada smo oko 4 sata stigli do prvih kuća Drosto smo popadali kraj ograde od umora. Tu je prema obaveštenju trebalo da se povežemo sa glavninom bataljona, ali je nismo zatekli.

Ujutro 15. marta oko 6 časova dobili smo naređenje da se naš bataljon spusti ka Neretvi, i kod sela Ribići posedne položaj na brdu Omlad, odakle će kontrolisati porušeni most na Neretvi. Ceta je odmah krenula i posela određeni položaj, sa isturenim delovima i mitraljezom prema mostu. Obavestio sam štab bri-

gade da je četa posela položaj, ali da sa glavninom našeg bataljona nije uspostavljena veza, već samo sa 4. bataljonom. Više od 24 časa nismo ništa okusili, a selo Ribiči je bilo isuviše siromašno i već iscrpeno, te nam, i pored najbolje želje, nije moglo ništa pružiti.

Pred samu noć stiže i glavnina bataljona. Napravili smo raspored četa i zaseda. Dok su u toku dana odjekivale eksplozije granata i avionskih bombi u toku noći je bilo mirnije. I sutradan, 16. marta, proveli smo na položajima u okolini s. Ribiči radi sprečavanja eventualnog pokušaja neprijatelja da pređe preko mosta kod Ostrošca. Neprijatelj nije pokušavao da se približi mostu. Međutim, desno od nas iznad Neretve čula se jača borba. Avijacija je bila vrlo aktivna i veoma je ometala kretanje jedinica, naročito ranjenika.

Toga dana nešto hrane — kačamak od neprosejanog ovenog brašna. Jedva smo gutali, zalivajući svaki zalogaj gutljajem vode. Bilo je i šala na račun ovog oporog kačamaka. Posle podne avioni su žestoko bombardovali i mitraljirali mesta, čuke, staze, uvale i šumarke, gde god su pretpostavljali da su naše jedinice i ranjenici. Već u prvi sumrak kolone ranjenika i bolesnika su nastavile da mile strmim kozjim stazama. Pošto nas je smenio jedan bataljon 7. krajiške brigade, krenuli smo oko 22 časa ka Javoriku i Idbaru da bismo poseli nove položaje na Visu (k. 1153). Staza je bila zakrčena kolonama ranjenika i bolesnika, koje smo preticali i zaobilazili teškom mukom. Noć je bila tamna i hladna, a visovi ispred nas gotovo i po 1000 metara visine. Kada nekako izbismo na vrh nastadoše teškoće oko spuštanja kozjim stazama. Duboko u Idbarskoj kotlini ispred nas videle su se stotine vatri bolnice i raznih komora.

Na stazi kojom smo se kretali nailazili smo na veoma teške prizore: isprekidane kolone ranjenika i bolesnika na nosilima, konjima i pešace, sa premorenim nosiocima i sanitetskim osobljem. Trebalo im je pomoći, ali se mi nismo smeli zadržavati. Zurili smo na nove položaje da ih zaštitimo od daljih udara neprijatelja.

U zoru 17. marta prednji delovi bataljona su izbili na određeni položaj ispod Visa (k. 1154). Jutro je veoma hladno, a sneg prilično dubok. Sa više strana čula se borba. Odmah su upućene dve desetine pod sam vrh Visa. Neorijatejska artiljerija i avijacija su veoma aktivne. Naši položaji, upravo prevoji kuda su prelazile grupe ranjenika, izloženi su jakoj artiljerijskoj vatri.

Zbog toga veće kolone ranjenika i bolesnika čekaju da padne noć pa da se prebace preko ovog tučenog prostora. Ima ih na nosilima i konjima, a najviše pešaka sa štapovima i štakama. Prolaze cele noći. Naši borci im pomažu da se prebace preko brda i spuste na drugu stranu. Jutro 18. marta zatiče nas na istom mestu. Pokret ranjenika i bolesnika se nastavlja. Danas su avioni poranili, nadleću i bacaju smrtonosne tovore. Kad naiđu ranjenici samo posedaju i nemo čekaju šta će biti. I artiljerija je učestala ...

Celog dana kretali su se gotovo neprekidno ešeloni ranjenika i bolesnika pod vatrom artiljerije i avionskih bombi i mitraljeza. Bilo je i znatnih žrtava. Brdo se prelazilo najvećom mogućom brzinom. Oko 16 časova dobismo naređenje za hitan pokret. Tek tada, posle punih 40 časova, dobismo nešto malo hrane. Komandant bataljona Ljubo bio je prilično iznemogao, pa je toga dana povučen u štab brigade. Na njegovo mesto došao je novi komandant bataljona Miloš Vučković. Naređeno je da bataljon sa lakim naoružanjem što hitnije krene preko brda, spusti se niz strmine u pravcu sela Medaškovića i Donje Bijele, zatim da produži i posedne položaje na Pakleni i Jažvi, gde ćemo zameniti jedan od bataljona 1. proleterske brigade. Delovima bataljona sa teškim naoružanjem koji nisu mogli da se spuste našim pravcem naređeno je da nastave pokret putem kojim se kreću ranjenici i ostale komore za s. Gornju Bijelu. Bataljon je krenuo u 18 časova, prešao brdo i spustio se, bolje reći skotrljao se niz njegove padine. Negde oko pola noći stigli smo na određeno mesto i smenili 6. bataljon 1. proleterske, koji je već bio spreman za pokret na nove zadatke. Bili smo umorni, gladni i prozeblji. U zoru smo dobili po šaku kuvana kukuruza.

Sem artiljerije koja je povremeno tukla put preko brda kuda su prolazili ranjenici i komore neke jače borbe nisu se čule. I pozadi naših položaja stalno su prolazile kolone ranjenika i bolesnika od Gornje Bijele u pravcu sela Borci i Boračkog jezera. Sve do 23 časa 20. marta na našem položaju bilo je tiho. Ali te noći, naročito od 2 do 5 časova, razvila se žestoka borba. Neprijatelj je uspeo da uz prilično žrtava zauzme deo brda Paklene, dok smo mi i dalje zadržali ostale položaje. Najteže je bilo što je našim snagama na tom delu položaja nestalo municije, a zbog teškog terena nismo im je mogli lako doturiti. Imali smo jednog lakše ranjenog.

Rano ujutro 21. marta, neprijatelj je nastavio napad pod snažnom podrškom artiljerije. Morali smo izdržati, jer je od

toga zavisio spas dela ranjenika koji još nisu prebačeni iz Gornje Bijele. Borba se nastavila i u toku sledeće noći. Nemci su dva puta jurišali na čuku Vrabc, ali su odbijeni uz znatne gubitke. Mi smo vršili protivjuriše na Paklenu. Imali smo dva ranjena — Vojina Drobunjaka i Blagoja Vučetića. Borba je trajala cele noći i sutradan 22. marta. Najteže nam je pala artiljerijska vatra, od koje su nam predveče poginula tri borca. Sem vatre neprijatelj na Paklenu nije direktno napadao. Pred samu noć borba se stišala i prema svim izgledima neprijatelj se pripremao za povlačenje. Oko 19 časova stigao je naš 4. bataljon i smenio nas posle trodnevnih neprekidnih borbi. Bili smo jako iscrpeni i gladni, provodeći čitave dane na po šaci kuvana kukuruza. Posle smene bataljon je produžio u pravcu Vinograda i Lončara, gde je prenoćio.

I 23. i 24. mart proveli smo u tim selima bez borbe.

Rano ujutro 25. marta, bataljon je krenuo preko Boraka ka Glavatičevu. Usput smo naišli na iznemogle i mrtve, ranjenike i tifusare. Mnogi su ostali ukočeni u sedećem stavu, mnogi su legli pozadi staze i više se nisu digli.

Pošto smo prešli drveni most kod Glavatičeva nastavili smo put uz brda prema selu Odžaku. Usput smo stigli i naš 1. bataljon, dok se ostatak naše brigade kretao ispred nas ka Kalinoviku. U toku pokreta nadletali su nas avioni. Predveče smo stigli do sela Odžaka i prenoćili u njegovoj okolini. Sutradan, 26. marta ujutro bataljon je u sastavu brigade nastavio pokret za Kalinovic. Put je bio vrlo težak. Oko 18 časova prošli smo kroz Kalinovic i produžili za selo Jelašce, gde se brigada zadržala dva dana, a zatim nastavila ka Drini.

Mihailo 2UGIČ